

ศึกษาวิธีการกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท
A study of passions (kilesa) removal method according the
threefold in theravada buddhism

พระทองศักดิ์ จันทลีโล (อินตา)^๑

ดร.เสรี ศรีงาม^๒

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาทได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการคือ ๑. เพื่อศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒. เพื่อศึกษาหลักไตรสิกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๓. เพื่อวิเคราะห์วิธีการกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขา ผลการวิจัยพบว่า

กิเลส หมายถึงสภาวะธรรมที่เกิดดับหรือเป็นไปพร้อมกับจิต ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้จิตเศร้าหมอง และขัดขวางความเจริญทางจิต เนื่องจากกิเลสเป็นนามธรรมพระพุทธเจ้า และพระสาวกจึงนิยมเอาไวพจน์มาเป็นรากศัพท์แทนกิเลสหรือเอาอุปมา มาเปรียบเทียบกับกิเลส เมื่อแสดงธรรมในสถานที่ต่างๆ เพื่อให้ผู้ฟังเห็นภาพลักษณ์ของกิเลสชัดเจนขึ้น (๒) บ่อเกิดของกิเลส กิเลสทั้ง ๓ ตระกูลล้วนมีสาเหตุในการเกิดขึ้น กล่าวคือ การกำหนดหมายว่างามที่ขาดการพิจารณาโดยแยบคาย เป็นเหตุเกิดของโลภะ (ราคะ) และทำให้โลภะเจริญยิ่งขึ้น กิเลสมี ๓ ระดับคือ กิเลสอย่างหยาบ อย่างกลางและอย่างละเอียด

ไตรสิกขา คือข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกกันง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ โดยมิเป้าหมายที่การบรรลุพระนิพพานอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ไตรสิกขาเป็นแนวปฏิบัติในทางสายกลางที่มีใช้การปรนเปรอตนด้วยกามสุขและการทรมานตน การกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขา ระดับที่ ๑ ตัดด้วย ระดับที่ ๒ ตัดด้วยสมาธิ ระดับที่ ๓ ตัดด้วยปัญญา

คำสำคัญ : ไตรสิกขา, กิเลส

Abstract

Studying Analytical study of the Three Senses in Theravada Buddhism defines three objectives of research: 1. To study Passion in Theravada Buddhism. To study the Three Senses in Theravada Buddhism. 3. To analyze how to eliminate the passion of the three. The research found that

^๑นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

^๒อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

I'm not sure if this is the case. This is the cause of mental sadness and mental impediment. Because the passion is abstract Buddha. And the disciples took the synonym for etymology instead of passion or metaphor. Compare with passion When performing in various places. (2) The origins of the three passions of the passion are the cause of the occurrence, namely, the definition of beauty that is not considered deliberate. It is the cause of the volition (sensual) and the volition is growing up. Passion is three levels of passion is rough. Intermediate and thorough

There are three types of practices that need to be studied, namely, Athisal, Sikkotharajit, Sikkha, Panya Panyasikha, simply called the precepts of concentration, with the goal of attaining the pure nirvana. Three Sikhs are practices in the middle way that are not pampering themselves with eroticism and suffering. Removing Passion from the Three Levels of Truth, Cut with Grade 2, Cut with Grade 3, Cut With Wisdom

Keywords : threefold, kilesa

๑. บทนำ

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวไว้ว่า กิเลสเป็นต้นมูลเหตุของการกระทำกรรมต่างๆที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไป จึงถือวากิเลสเป็นจุดเริ่มต้นที่จำเป็นต้องเรียนรู้กิเลส รู้จักคุณและโทษของกิเลสก่อนเป็นลำดับแรก ดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้ทรงบัญญัติไว้ว่า กิเลสเป็นต้นเหตุให้เกิดปัญหาเดือดร้อนวุ่นวายมากมาย พระพุทธองค์จึงได้ทรงตรัสว่า “ มา ปมาทมนุญญเขตมา กามรตีสนถว อปปมตโต ทิ ฌายนโต ปโปติ ปรมํ สุขํ” แปลว่า อย่ามัวแต่ประมาทอย่ามัวแต่สนทิตชอบในกามกิเลส เพราะผู้ไม่ประมาท พิจารณาอยู่ ย่อมถึงความสุขอย่างยิ่ง^๓

ปัจจุบันนี้ผู้คนมักจะหลงกระแสของโลกภายนอกที่ตามอายตนะภายนอกและอายตนะภายในและยังไม่รู้เท่าทันโลกธรรม จึงกลายเป็นปัญหาให้สังคมวุ่นวายและห่างไกลจากการปฏิบัติธรรมได้กิเลสคือสิ่งที่ฝังอยู่ในจิตใจที่ทำให้มนุษย์เราต้องเวียนว่ายตายเกิดก่อให้เกิดความทุกข์เดือดร้อนกระวนกระวายเสมือนมีหอกหรือหลาวทิ่มแทงจิตใจอยู่ตลอดเวลาหาความสงบสุขที่แท้จริงมิได้ในที่นี้กล่าวถึงกิเลส๓ประเภทได้แก่กิเลสอย่างหยาบกิเลสอย่างกลางและกิเลสอย่างละเอียดซึ่งเป็นอุปสรรคขัดขวางความก้าวหน้าในการสร้างชีวิต สำหรับเครื่องมือในการกำจัดกิเลสในพระพุทธศาสนาหากวิเคราะห์แล้วคงไม่พ้นหลักไตรสิกขาหลักไตรสิกขาในพระไตรปิฎกเบื้องต้นพบว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสเกี่ยวกับหลักไตรสิกขาไว้ในสถานที่ต่างๆ ดังนี้ คือ ในวัชชีบุตรสูตร มีข้อความตอนหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าขณะทรงประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ขณะนั้นได้มีภิกษุชื่อวัชชีบุตรเข้าไปเฝ้า แล้วกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า สิกขาบท ๑๕๐ ที่ยกขึ้นแสดงทุกกึ่งเดือนข้าพระองค์ไม่สามารถศึกษาได้หมด พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่าเธอจักสามารถศึกษาในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ได้หรือไม่ ภิกษุวัชชีบุตรจึงกราบทูลรับแล้วปฏิบัติตามคำแนะนำของพระพุทธเจ้า ครั้นต่อมาเมื่อภิกษุวัชชีบุตรได้ศึกษาสิกขา ๓ แล้วก็สามารถละราคะ

^๓ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙/๒๖

โทษะ และโมหะได้อันเป็นการทำให้ภิกษุวัชชีบุตรไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล ไม่ประพฤตสิ่งเลวทรามอีก^๔ อีกที่หนึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องของไตรสิกขา ซึ่งปรากฏอยู่ใน ทุติยสิกขัตตยสูตร ซึ่งมีใจความสำคัญ ดังนี้ คือ พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับสิกขา ๓ ประการ ในลักษณะปุจฉาและวิสัชนาด้วยพระองค์เองว่า สิกขาบท ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑) อธิศีลสิกขา ๒) อธิจิตตสิกขา ๓) อธิปัญญาสิกขา ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีศีล สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย นี้เรียกว่า อธิศีลสิกขา ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามทั้งหลายบรรลุดุทธฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า อธิจิตตสิกขา ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติขึ้นไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน นี้เรียกว่า อธิปัญญาสิกขา^๕ ไตรสิกขาจึงมีความสำคัญเพราะเป็นหลักการนำไปสู่ความหลุดพ้นคือพระนิพพานความหมดจากทุกข์และกิเลสทั้งปวง

จากหลักการดังกล่าวจึงทำให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาวิธีการกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขาซึ่งการกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขาหากมีการวิเคราะห์แล้วจะทำให้มีแนวทางการปฏิบัติซึ่งในงานวิจัยผู้วิจัยได้เน้นวิธีการกำจัดกิเลส ๓ อย่างคือ วิธีการกำจัดกิเลสอย่างละเอียด อย่างกลางและกิเลสอย่างเบา ซึ่งเมื่อเข้าใจแนวทางวิธีการกำจัดกิเลสก็จะทำให้มนุษย์มีแนวทางพัฒนาและสามารถบรรลุเป้าหมายของตนเองได้

๒. วัตถุประสงค์

๑. เพื่อศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. เพื่อศึกษาหลักไตรสิกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. เพื่อวิเคราะห์วิธีการกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขา

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งมีลำดับและขั้นตอนในการดำเนินวิจัยดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙
๒. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) มี อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสอื่นๆ ตลอดจนทั้งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้
๓. วิเคราะห์ ข้อมูลทั้งหมดตามกรอบวัตถุประสงค์
๔. เรียบเรียง และสรุปผลการวิจัยพร้อมเสนอแนะ
๕. เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๔. ผลการศึกษา

๑. กิเลสในพระพุทธศาสนามีประเด็นการศึกษา ๖ ประการ คือ (๑) ความหมายของกิเลส กิเลส หมายถึงสภาวะธรรมที่เกิดดับหรือเป็นไปพร้อมกับจิต ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้จิตเศร้าหมองและขัดขวางความเจริญทางจิต เนื่องจากกิเลสเป็นนามธรรมพระพุทธเจ้า และพระสาวกจึง

^๔ อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐-๓๑๑.

^๕ อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๑/๓๑๙-๓๒๐.

นิยมเอาไวพจน์มาเป็นรากศัพท์แทนกิเลสหรือเอาอุปมา มาเปรียบเทียบกับกิเลส เมื่อแสดงธรรมในสถานที่ต่างๆ เพื่อให้ผู้ฟังเห็นภาพลักษณ์ของกิเลสชัดเจนขึ้น (๒) บ่อเกิดของกิเลส กิเลสทั้ง ๓ ตระกูลล้วนมีสาเหตุในการเกิดขึ้น กล่าวคือ การกำหนดหมายว่างามที่ขาดการพิจารณาโดยแยกกาย เป็นเหตุเกิดของโลภะ (ราคะ) และทำให้โลภะเจริญยิ่งขึ้น การกำหนดหมายในการกระทบกระทั่งที่ขาดการพิจารณาโดยแยกกาย เป็นเหตุเกิดของโทสะและทำให้โทสะเจริญยิ่งขึ้น ส่วนการกระทำไว้ในใจโดยไม่แยกกายเป็นเหตุเกิดของโมหะและทำให้โมหะเจริญยิ่งขึ้น (๓) ประเภทของกิเลส อาการของกิเลสที่เกิดกับจิตมี ๓ ลักษณะ ได้แก่ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการ เช่น มกมาก หวงแหน อย่างรุนแรงจนนำไปสู่การปฏิบัติผิดศีลธรรม คือ กิเลสตระกูลโลภะมีกามราคะ ตัณหาเป็นอาทิ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการ เช่น ชัดเคือง โกรธ คือ กิเลสตระกูลโทสะมีปฏิฆะ พยาบาทเป็นอาทิ และกิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการ เช่น เห็นผิด สงสัย คือ กิเลสตระกูลโมหะ มีวิจิจจณา มานะเป็นอาทิ(๔) ลักษณะของกิเลส จะปรากฏออกมาทางกาย วาจา และใจ(๕) คุณและโทษของกิเลส คุณของกิเลสคือทำให้ทุกคนมีความต้องการ อยากรู้ อยากรแสวงหา โทษของกิเลส คือ เมื่อทุกคนแสวงหาเกิดความโลภ โกรธ หลง มากจนเกินไป และไม่สามารถที่จะใช้ปัญญาให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ และยังเป็นตัวขัดขวางพระนิพพานด้วย

๒. จากการศึกษาเรื่องหลักไตรสิกขาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาแล้ว ความสำคัญของหลักไตรสิกขาได้ดังนี้ คือ หลักไตรสิกขาเป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาฏิโมกข์ เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ มีอิทธิพลต่อคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนาสาระสำคัญของหลักไตรสิกขาสรุป คือหลักปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง ได้แก่ ๑) อธิศีลสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของศีล ๒) อธิจิตตสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของ จิตใจหรือสมาธิ และ ๓) อธิปัญญาสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของปัญญา มักเรียกกันง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา การใช้หลักไตรสิกขาในสมัยพุทธการนั้นมี การจัดบุคคลผู้ศึกษาออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ ๑) กลุ่มบรรพชิตหรือกลุ่มนักรบ ๒) กลุ่มคฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือน ทั้งสองกลุ่มนี้รวมเรียกว่าพุทธบริษัท อันได้แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา กลุ่มบรรพชิตจะได้อบรมฝ่ายบัพญญัติหรือข้อศึกษาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์สำหรับป้องกันความประพฤติเสียหายและให้ถือสิกขาฝ่ายอภิสมจาริยศึกษา ส่วนฝ่ายคฤหัสถ์จะได้ศึกษาเกี่ยวกับ ศีล ๕ หรือ ศีล ๘ เพื่อให้มีพื้นฐานของการดำเนินชีวิต ให้มีศรัทธาและเลื่อมใสเคารพในพระรัตนตรัย หลักไตรสิกขานั้นได้มีการพัฒนามาเป็นลำดับ จากอดีตในสมัยพุทธการมาจนถึงปัจจุบัน เริ่มจากโอวาทปาฏิโมกข์ที่ว่าด้วยการไม่ทำบาปทั้งปวง ยังกุศลให้ถึงพร้อม และทำจิตให้ผ่องใส นั่นก็คือ ศีล สมาธิ และปัญญาของหลักไตรสิกขานั้นเอง

๓. วิเคราะห์การกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขา ระดับที่ ๑ ตัดด้วยศีล มีพระบาลีว่า สีเลนนะ วิติกมะมะกิเลส วิโสระนัง ปะกาสิตัง โหติ ฯ การรักษาศีล ๕ ศีล ๘ อย่างเคร่งครัดของฆราวาสก็ดี การปฏิบัติตามพระวินัย ๒๒๗ ข้อ และการปฏิบัติตถุৎควัตร ๑๓ ข้อ อย่างเคร่งครัดของพระสงฆ์ก็ดี เป็นการชำระวิติกมะกิเลสที่เกิดทางกายและทางวาจา ระดับที่ ๒ ตัดด้วยสมาธิ มีพระบาลีว่า สมะมาธิยา วิกขัมภะนะกิเลส วิโสระนัง ปะกาสิตัง โหติ ฯ การปฏิบัติโดยใช้สติกับสมาธินำหน้า เช่น การปฏิบัติตามสมณะ ๔๐ ซึ่งมีอนุสสติ ๑๐ เป็นเครื่องชำระวิกขัมภะกิเลส (ขมกิเลสไว้) การปฏิบัติใน

ลักษณะนี้ให้ผลได้ตลอดชาติแล้ว เมื่อละอรรถภาพก็ไปเกิดเป็นพรหม เมื่อหมดอายุพรหมก็กลับมาเกิดอีกตามแต่บุญกรรมที่ทำไว้

ระดับที่ ๓ ตัดด้วยปัญญา มีพระบาลีว่า ปัญญาเย อนุสสยะกิเลส สมะจเจทนัง วิโสระนัง ปะกาสิตัง โหติ ฯ การใช้องค์มรรค คือสัมมาทิฏฐิรูปรูปธาตุนามธาตุให้เห็นสภาวะที่มีใช้ตัวตน และใช้สัมมาสังกัปปะพิจารณาว่าเป็นอนัตตา มีใช้ตัวตน หากใช้ปัญญาองค์มรรค ๒ ประการนำหน้าแล้วสามารถที่จะตัดอนุสัยกิเลสซึ่งเป็นกิเลสชนิดละเอียดอันซ่อนอยู่ในกมลสันดานนั้น ให้ขาดสะบั้นลงไป แล้วก็เกิดความเป็นจิตใจที่บริสุทธิ์ขึ้นมาได้ วิธีการตัดกิเลสทั้ง ๓ ระดับ ก็คือ ๑. ศีล ตัดกิเลส เหมือนกับการตัดกิ่งไม้ ๒. สมาธิ ตัดกิเลส เหมือนกับการตัดต้นไม้ ๓. ปัญญา ตัดกิเลส เหมือนกับการขุดรากถอนโคนต้นไม้อันทั้งต้น

๕. บทสรุป

กิเลส เป็นสภาวะธรรมที่เกิดดับหรือเป็นไปร่วมกับจิต ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้จิตเศร้าหมองและขัดขวางความเจริญทางจิต บ่อเกิดของกิเลส กิเลสทั้ง ๓ ตระกูลล้วนมีสาเหตุในการเกิดขึ้น กล่าวคือ การกำหนดหมายว่างามที่ขาดการพิจารณาโดยแยบคาย เป็นเหตุเกิดของโลภะ (ราคะ) และทำให้โลภะเจริญยิ่งขึ้น การกำหนดหมายในการกระทบกระทั่งที่ขาดการพิจารณาโดยแยบคาย เป็นเหตุเกิดของโทสะและทำให้โทสะเจริญยิ่งขึ้น ส่วนการกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุเกิดของโมหะและทำให้โมหะเจริญยิ่งขึ้น ประเภทของกิเลส อาการของกิเลสที่เกิดกับจิตมี ๓ คุณสมบัติของกิเลสคือทำให้ทุกคนมีความต้องการ อยากรได้ อยากรแสวงหา โทษของกิเลส คือ เมื่อทุกคนแสวงหาก็กเกิดความโลภ โกรธ หลง มากจนเกินไป และไม่สามารถที่จะใช้ปัญญาให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ และยังเป็นตัวขัดขวางพระนิพพานด้วยไตรสิกขา คือข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกกันง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ โดยมีเป้าหมายที่การบรรลุพระนิพพานอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ไตรสิกขาเป็นแนวปฏิบัติในทางสายกลางที่มีใช้การปรนเปรอตนด้วยกามสุขและการทรมานตน การกำจัดกิเลสตามหลักไตรสิกขา ระดับที่ ๑ ตัดด้วย ระดับที่ ๒ ตัดด้วยสมาธิ ระดับที่ ๓ ตัดด้วยปัญญา

๖. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบการกำจัดกิเลสด้วยหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้เห็นการวิเคราะห์เชิงลึก

๒. ควรมีการร่ำหลักไตรสิกขาไปพัฒนาการศึกษาหรือการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

จำนงค อติวัฒน์สิทธิ์. **ศาสนา ชีวิต และสังคม**. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. **หยั่งลงสู่พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่๓. (กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๒.

ธีรวัสส์ บำเพ็ญบุญบารมี. **กิเลส: ศึกษาจากพระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกาตลอดจน**

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิเบญจนิทาย,

๒๕๕๐.

นัตติมา ชูดวงแก้ว. **วิทยานิพนธ์ เรื่องการศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมปฏุกกับพระสูตร**

ต้นตปฏุกวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระมหานิยม สีลส่วโร(เสนารินทร์). **การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท**

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาราชเชนทร์ธมมกาโม (ชาติเงิน), “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนา

เถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”.วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระมหาอำนาจอานนโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพระพุทธศาสนา

เถรวาท”.วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิต วิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

นันทพล ไรจนโกศล. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น๕กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

เถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.